

Рецензия

върху: дисертационния труд на тема „Финансови аспекти на бизнес модел по предприемачество. (В резултат на усъвършенстван университетски курс)“,

представен от докторант: Татяна Венелинова Годорова, докторант на самостоятелна подготовка към катедра „Маркетинг и мениджмънт“, кандидатстващ за научната и образователната степен „доктор“ в област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки; Професионално направление: 3.8. Икономика; докторска програма „Финанси, застраховане и осигуряване“

с научни ръководители: проф. д-н Сава Гроздев и доц. д-р Радостин Вазов

рецензент: проф. д-р Боян Любомиров Дуранкев

Със Заповед № 36 от 11.03.2021 г. на Ректора на ВУЗФ доц. д-р Григорий Вазов съм определен за член на Научно жури, а на първото заседание на журито (26.03.2021 г.) съм определен за написване на рецензия по дисертационния труд.

В изпълнение на задълженията ми представям следните констатации и заключения, като се старая в основни линии да спазвам препоръчителната структура за становище.

Частично съм облекчен при написването на становището от обстоятелството, че съм писал рецензия за зачисляването на докторантката, по-късно – с решение на Катедрен съвет на катедра „Маркетинг и мениджмънт“ бях избран за написването на вътрешна рецензия. С други думи, през целия период на подготовката на дисертацията бях в течение на еволюционното ѝ развитие.

И така, представям моите **констатации**.

1. Общо представяне на дисертационния труд

1. Изходен пункт за рецензията са:

1. Дисертационен труд „Финансови аспекти на бизнес модел по предприемачество. (В резултат на усъвършенстван университетски курс)“ в обем от 161 страници (112 страници без приложенията) и е структуриран както следва: увод, шест глави, заключение, списък на използваната и цитирана литература и приложения. Дисертацията съдържа 25 графики, 2 таблици и 6 приложения. Библиографията включва: 87 цитирани академични монографии, статии и студии,

2. **Автореферат** – представен, 33 страници.
3. **Списък с публикациите на кандидата** – представен, 3 броя.
4. **Списък с търсени приноси** – представен.

2. Отговор на формалните изисквания

Докторантът е представил материалите, които са **формално изискуеми** за образователната и научната степен „доктор“.

II. Основни изводи по формата и съдържанието на дисертационния труд

1. **Заглавието** на дисертацията – „Финансови аспекти на бизнес модел по предприемачество. (В резултат на усъвършенстван университетски курс)“ **отговоря на съдържанието.**

Ако читателят се взре по-внимателно в съответствието на заглавие и текст, то със сигурност ще констатира само на някои незначителни места (наистина, в ограничен обем) че текстът излиза извън рамките на заглавието, но тези „отклонения“ са полезни, понеже са направени в полза на допълнителни доказателства и допустима косвената аргументация. Намирам тези „отклонения“ за важни, понеже те по един или друг начин допълват общата картина на изследването.

2. **Темата** на изследването е определено дисертабилна, актуална и достатъчно значима от теоретична и практическа гледни точки.

3. **Хипотезата**¹ на дисертацията е формулирана така: „Българското университетско образование по предприемачество влияе положително върху предприемаческите намерения на студентите.“. Ще си позволя критично да посоча, че хипотезата е самодоказваща се, подобно на хипотезата че „по-топлото време влияе положително върху топенето на снеговете“. Разбира се, ако има ясни индикатор, които да измерват „намеренията“, но след това – и резултатите (както за самите предприемачи, така и за икономиката, а също – и за обществото), хипотезата ще звучи по различен начин.

4. **Целта** на изследването е изключително амбициозна, а именно: да изследва ефективността на учебните програми по предприемачество в българските ВУЗ и да предостави нови емпирични данни доколко тези програми успяват да мотивират бъдещите предприемачи (предмет на изследването). За целта са използвани дефиниции

¹ Редно е в началото да се залага основна **хипотеза**, а ако хипотезата се докаже, в края се превръща в **теза**.

на предприемачество, базирани по същност, смисъл, приложимост и интереси, поставени върху явлението. В резултат, дисертационният документ ще се опита да формулира рамка на предприемаческото образование в България, като обект на изследването са намеренията на студентите за предприемаческа кариера и следователно ще предложи насоки за подобряване на методологичната основа на образованието в българските ВУЗ.

Изведени са **специфични цели** на изследователската дейност:

1) Оценка на резултати и приоритети от обучението по предприемачество, сравнявайки настоящото състояние на университетските програми и институционалната им финансова подкрепа (теоретична);

2) Определяне ефективността на съществуващите програми по предприемачество във връзка с насърчаване избора на студентите към предприемаческа кариера (емпирична);

3) Измерване степента и начините, чрез които обучението в българските университети влияе на възприятията, намеренията и отношението на студентите към предприемачество (емпирична);

4) Валидиране на бизнес модел с финансиране за ВУЗ предприемаческа програма в България (теоретична).

Задачите, които се решават в дисертационния труд са, също са изброени. Те правилно са разделени на два вида: Dependable Variable (DV) - зависима променлива, Independent Variable (IV) - независима променлива.

И целта и задачите, предопределят структурата на дисертацията. Намирам ги за сравнително **правилно формулирани** и предоставящи достатъчно възможности за изводи и препоръки.

5. **Обект** на изследване в дисертационния труд е влиянието от обучението по предприемачество, изразено като намерения и увереност на студентите да стартират собствен бизнес (DV).

Описани са коректно **ограничителните рамки**, в които се осъществява научното изследване.

6. **Основният изследователски метод**, който е използван при провеждането на дисертационното изследване, е теоретичен анализ и синтез за проучване, обобщение и интегриране на теоретични постановки и факти от практиката относно създаване на бизнес модел по предприемачество. Отбелязано е че като допълващи методи са използвани: „сравнителен метод“, „конкретизация“, „абстракция“, „индукция“, „обобщение“, „описателен статистически подход“, „прогнозен анализ“, „анализ“ и

„синтез”. Както се казва, „всички пътища водят към Рим“, в случая – всички тези методи трябва да дадат картината на бизнес модел по предприемачество и неговите финансови аспекти. За събиране на данни сред целевите участници - студенти, които се обучават в курс по предприемачество в университети в България, е използвана анкета. Анкетирани са 83 студенти от 6 ВУ, обучавани в „Предприемачество“.² Данните са обработени чрез SPSS.

7. В структурно отношение дисертацията е изградена многослойно и логично. Архитектурата е от 6 глави (ако не се номерират уводът и заключението, остават 4 глави). Някои глави имат подточки, други – не.

Първата част е по същество интродукция към цялостното изследване. Правилно са дефинирани както предприемачеството, така и обучението по тази дисциплина. Като гарнитура е очертана предприемаческата среда в България, макрорамката на развитието и висшето образование в нашата страна.

Втората глава по същество представя методиката на емпиричното изследване. Пунктуално са формулирани тезата за обхвата и целите на изследването. Тук се влиза и в определена дискусия по емпиричните изследвания.

Третата глава представя подобрени най-добрите примери (според авторката) обучението по предприемачество в Европа. Четвъртата глава представя модел за университетска програма по предприемачество в България, като тука става дума и за финансирането на подобна програма, и за планът за обучение, и за недостатъците на подобно обучение. Тези две глави са базирани съответно на изследователските въпроси, поставени за установяване на следното: (1) валидността на ТПП за предприемаческите намерения сред българските студенти; (2) влиянието на всяка от променливите в модела за предприемачески намерения; (3) представяне и валидиране на модел за обучение по предприемачество с финансиране, приложим за университетите в България.

Пета глава описва валидността, ограниченията и бъдещите насоки на изследванията.

Шеста глава включва заключенията и препоръките.

Допълнително са представени приложения и обширна библиографска справка.

8. Езикът е динамичен, ясен и научен, като докторантът използва понятия от различни науки.

² Използвана е петбалната скала на Ликерт, като за предпочитане в България е да се прилага скалата от 2 до 6.

9. Добросъвестно е изследвана **чужда научна литература**. Като **количество** ползваната литература е достатъчна, но очевидно пълното отсъствие на български източници и изследователи (с изключение на проф. Кирил Тодоров, но с външна публикация; отсъства, напр. проф. Цветан Давидков и други известни изследователи по предприемачество) по темата, а такива има достатъчно.

10. Търсените **приноси** са:

1. *Проучени, обобщени и интегрирани са основни теоретични постановки в специализираната научна литература за значението и ролята на университетското образование по предприемачество в различни страни по света, в това число България. Изведени са самостоятелни оригинални доказателства за приложението на ТПП, която се оказва валидна сред българските студенти, демонстрирайки универсалната си значимост.*

Приемам този принос.

2. *Чрез самостоятелна оценка на различни методически изследователски инструменти е избрана адекватна информационна и методологична база на изследването, както и съответстващата ѝ методика за установяване влиянието и значението на българското университетско образование по предприемачество в България. Дисертационното изследване допринася и за цялостната образователна литература и изследователски усилия в България, като изяснява ролята (и ограниченията) на обучението по предприемачество в насърчаването на завършилите предприемачество.*

Приемам и този принос без втората му част.

3. *Осъществено е самостоятелно изследване чрез апробиране на методика за българското университетско образование по предприемачество, повлияно от политически, икономическата, социални и технологични фактори, типични за второто десетилетие на 21 век в България. Въз основа на изследваните променливи е представена авторова интерпретация и анализ на получените данни. **Приемам и този принос** с уговорка за последната му част, понеже резултатите не трябва да се считат за представителни, както и поради причина, която ще посоча като въпрос.*

4. *На базата на анализи е представен модел на автора за университетска програма по предприемачество с финансиране, където ВУ имат задача да стимулират създаването на стартапи и същевременно могат да го прилагат като механизъм за самофинансиране. В по-голямата си част*

приносите на изследването са специфични за контекста в България.

Приемам този принос, независимо че е абстрактен и засега – нереален като реализация.

5. **Допълнителен принос.** *Анализ и синтез на „добрите практики“ по предприемачество и обучение по предприемачество в някои европейски страни – Нидерландия, Германия, Австрия, Кипър, Румъния, България. (с. 65-74)*

11. **Публикациите** на докторанта по темата – **3 на брой**, проверяват и конкретизират определени моменти от дисертационния труд, особено в „Effects of graduate entrepreneurship education in Bulgaria“. Другите две публикации нямат пряко отношение към изследваната тема³. Моля по време на защитата докторантката аргументирано да обясни защо е представила тези две публикации, които не са убедителни че са в пряка връзка с дисертацията.

III. Забележки, препоръки и въпроси

По принцип, към всеки кандидат-дисертационен труд могат да се предявят претенции, **да се направят забележки и препоръки и да зададат въпроси.**

1. В някои отношения в дисертацията очевидно се прокарва неолибералната хипотеза (тя не е научна, а идеологическа) че обществото е сума от автономни индивиди-предприемачи (особено в заключенията), което е много различно от демократичната идея за обществено-икономическа система от насочени към общи цели и интереси граждани. В България също намираме израз на неолибералната идеология в приетата Национална стратегия за предприемаческо образование. Моля, ако е възможно, докторантката да тълкува следния въпрос: ако в една страна (регион, съюз и т.н.) *всички* ученици и студенти получат отлично образование по предприемачество и получат *кредит* за първоначални инвестиции, какво ще се случи в икономиката на тази страна (в краткосрочен и дългосрочен аспект)?

³ Това не е и задължително, но е препоръчително: „7. Статии и доклади, публикувани в нереферирани списания с научно рецензиране или публикувани в редактирани колективни томове“. <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp;jsessionid=ADBBD9AF42C560311D544FAC721B4922?idMat=128226> (проверено на 10 април 2021 г.). Според Правилника за приемане и обучение на докторанти във ВУЗФ: Чл. 40. Ал. 6. **списък на публикациите по темата на дисертационния труд**; 7. **списък на всички публикации на докторанта**, ако той се различава от списъка по т. 6.

2. Ще си позволя още един въпрос, който има по-широк периметър на разсъждения. Теорията за планирано поведение (ТПП), прилагана чрез Big Data и А.І. от транснационалните корпорации, не означава ли че планиращият център (който и да е той) задава предварително роли на индивидите (непълнолетни и пълнолетни), чрез които той създава ползи за себе си (за центъра на вземане на решения). Програмирането на гражданите чрез „стимул за промяна в поведението“, „като по този начин влияят върху нагласи, интереси, отношение и увереност като цяло към предприемачеството“, не създава ли нещо като по-развит модел на Джордж Оруеловата „1984“?
3. Вероятно, ако е трябвало да се анализира и оцени бизнес модел по предприемачество, ефектите от него (и във финансов аспект), то изследването задължително е трябвало да обхване и завършилите студенти от специалност „Предприемачество“, особено след n-тата (2-ра, 5-та и т.н.) година от тяхното завършване. Може би тогава и ентузиазмът на предприемачите е щял да бъде различен, и делът на реалните предприемачи от броя на всички завършили?
4. Много елементарно са разгледани както финансовите аспекти на предприемачеството, така и ефективността на бизнес курса по предприемачество (ако някой може да изчисли такава ефективност, вероятно ще претендира за Нобелова награда). Правилно се поставя въпросът „какво се случва с тези намерения след дипломирането?“. Има и любопитен, но друг важен финансов въпрос: тези студенти, които имат по-силна нагласа за предприемачество, дали не произлизат масово от по-богати семейства?!
5. Някои от изказаните мисли са изведени без доказателства, абстрактни са или са неверни. Например, не е вярно че в България университетското образование по предприемачество, се фокусира предимно върху теоретичните аспекти на предприемачеството и по-слабо върху изпълнението на предприемаческия проект (в много икономически ВУ се разработват през всичките години индивидуални бизнес проекти, включително чрез съфинансиране от участниците); не е вярно че държавната субсидия води до равенство (друг е проблемът с нея!) – тя е различна по ВУ и специалности, тя е неравна; не е вярно че не се стимулира развитието на стратегически важни за страната професионални области и специалности (които са с висок приоритет за нуждите на икономиката и пазара на труда); не е вярно че действащите разпоредби не позволяват на ВУ да развиват бизнес, което е пречка за

създаването на компании или прилагането на технологичен трансфер. и т.н. Имам претенции и към правописа в българския автореферат, както и към индикирането кога са посетени съответните публикации в Интернет (не откривам някои от тях при търсене).

Допускам че някои от тези въпроси са сложни за едни млад изследовател, но все пак бих очаквал мнение по тях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЕ:

Крайното ми становище е „на ръба“.

В някои отношения дисертационният труд отговаря на високите изисквания за съчетаване на теория, практически изследвания и произтичащи от това изводи. Той съдържа научни, научно-приложни и приложни резултати, които представляват оригинален принос и отговарят в известна степен на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ) и Правилника за прилагане на ЗРАСРБ. Представените материали и дисертационни резултати съответстват на специфичните изисквания на Правилника за приемане и обучение на докторанти във Висшето училище по застраховане и финанси. Дисертационният труд показва, че докторантът Татяна Венелинова Тодорова притежава знания и професионални умения, като демонстрира качества за самостоятелно провеждане на научни изследвания. **Тя формално покрива минималните държавни изисквания.**

Същевременно са налице **съществени пропуски** както при изучаване на академичните публикации по темата за предприемачеството в България, така и на действителността в България по повод на обучението по предприемачество, а също и на резултатите от изследването, които не са достатъчно убедителни. Предполагам обаче че докторантката ще си изведе поуки от своите пропуски и слабости като академичен изследовател.

Поради гореизложеното, засега **давам предварително много предпазливо своята положителна оценка** чрез проведеното от мен изследване върху рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и предлагам на почитаемото научно жури **да присъди образователната и научна степен „доктор“** в област на висшето образование 3 „Социални, стопански и правни науки“, професионално направление 3.8 „Икономика“, докторантска програма „Финанси, застраховане и осигуряване“ на Татяна Тодорова.

Крайното си решение как да гласувам ще определя след лична преценка на качеството на отговорите от страна на кандидатката на поставените от мен въпроси. Надеждата ми е отговорите да бъдат академични, точни и изчерпателни.

Рецензент:

(проф. д-р Боян Любомиров Дуранкев)

събота, 10 април 2021 г.